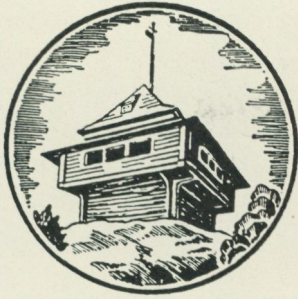

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1956**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1956

Redaktion:

GÖSTA BERG · BENGT BENGTTSSON

Redaktör: Bengt Bengtsson

Omslagsbilden: Herrar vid bålen.

Detalj ur oljemålning, föreställande ett dryckeslag omkring 1740.

Okänd konstnär. Nordiska museet.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1956

Djuptrycksplanscher från Nordisk Rotogravyr

GAMLA PRÄSTGÅRDEN I HÄRKEBERGA BY

av Erik Andrén

Med en bildserie av ÅKE GRUNDSTRÖM

Vida berömd är den lilla medeltidskyrkan i Härkeberga, ungefär en mil nordost om Enköping. Valven är fyllda med de rikaste målningar, utförda på 1480-talet av Albertus pictor, som i kalkfärg dekorerat ett stort antal uppländska kyrkor med bibliska motiv, vanligen inspirerade av träsnitten i *Biblia pauperum*. Kyrkan i Härkeberga är mycket äldre än målningarna; den byggdes förmodligen i slutet av 1200-talet och hade då innertak av bräder. Tvåhundra år senare slogs tegelvalv över kyrkorummet och därefter tillkallades Albert målare, som smyckade både väggar och valv med sina figurrika kompositioner. Väggarnas målningar har varit överkalkade och är bitvis skadade eller utplånade, men valvmålningarna har på ett sällsynt lyckligt sätt undgått att fördärvas genom överkalkning eller hårdhänt restaurering.

Förvisso är målningarna märkliga och sevärda, men frågan är om inte hela bymiljön i Härkeberga är ett ännu märkligare kulturminne. Landsvägen går här i öst-västlig riktning. I den sakta stigande terrängen norr om landsvägen ligger byns sex gårdar i rad, tätt sammanträngda med kortsidan mot vägen, och på höjden bakom och ovanför byn reser sig kyrkans vitrappade murar, krönta av ett svarttjärat spåntak. Kyrkan är tornlös och den timrade klockstapeln står utanför kyrkogården, mitt för den västra stigluckan.

Byn är en typisk radby, och den är enligt solskiftets princip reglerad i ett av huvudväderstrecken. Landsvägen bildar bygata

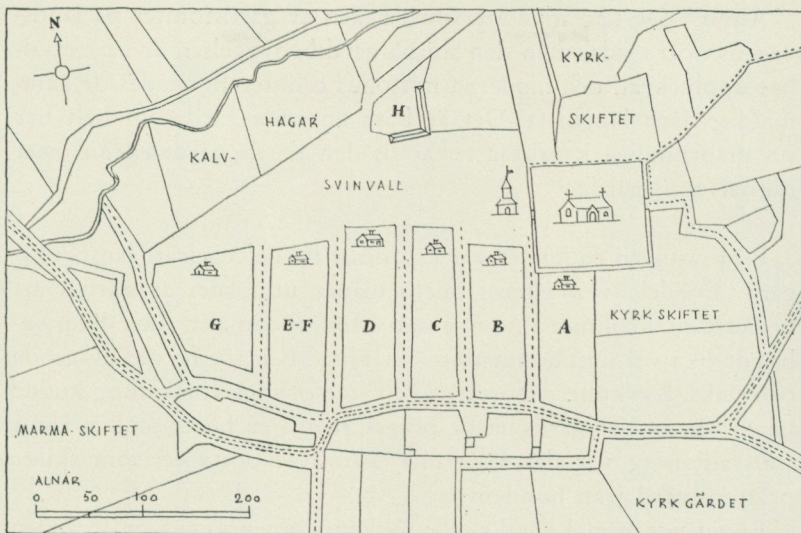
i öst-västlig riktning. Och eftersom öster och söder räknades före väster och norr, var gårdarna numrerade från öster, och varje åbo ägde jord inom gårdet i proportion till gårdstomtens storlek och i samma ordning från öster räknat.

Radbyar av denna art anses ha funnits i östra Sverige alltsedan tidig medeltid, och det ligger ingenting orimligt i tanken att det redan på 1200-talet, då Härkeberga kyrka byggdes, fanns en liten by på samma plats som nu.

De enskilda gårdarna i radbyn blir gärna disponerade på samma sätt, eftersom tomtmarkens storlek och proportioner är ensartade, byggnadernas funktioner likaså. Längst i söder utmed bygatan ligger loglängan, som antingen kan uppta hela tomtens bredd och då har portlider eller också vid ena gaveln kan lämna fri infart till gårdsfyrcanten. Bakom logen finns utmed östra och västra tomtgränserna ladugård och stall, svinhus, avträde och lider. Denna fägård avgränsas åt norr genom en tvärlänga, som kan inrymma bodar och lider men där också stallet kan ha sin plats. I stället för en dylik tvärlänga, som skiljer fägården från mangården, kan det finnas ett plank eller staket med körport. Mangården inramas på sidorna av bodar, lider, bryggghus, källarstuga eller dylika hus, och på norra sidan ligger manbyggnaden, som normalt har formen av en parstuga med förstuga och kammar i mitten och ett stort rum på vardera sidan, vardagsstugan och anderstugan. Bakom manbyggnaden kan det finnas en liten trädgårdstäppa.

De sex gårdarna i Härkeberga by klassificeras som vardera ett mantal, men det har också funnits en sjunde gård av lägre klass: klockargården på nordslutningen bakom kyrkan. Den kallas på 1700-talet en "utjord, ifrån äldre tider klockaren lämnad till boställe". Av den oansenliga klockargårdens byggnader finns ingenting kvar, men på platsen ligger ett hus som ännu för några år sedan tjänstgjorde som skolhus. På 1800-talet fungerade klockaren ofta som skolmästare, och det är nog inte en ren tillfällighet att skolhuset ligger på den rivna klockargårdens plats.

Enligt den äldsta bevarade kartan, daterad 1706, bestod byn av två skattememman, två frälshemman och två kronohemman — "no 1 skatte unge Erik Erikssons; no 2 Danviks hemmanet

"Herkulsberga by" 1786—87. Efter en karta av Joh. Ant. Pousett i Lantmäteristyrelsens arkiv.

som Sam Olsson brukar; no 3 fräse som Olof Hansson åbor; no 4 kaplans bostället; no 5 skatte gamle Erik Erssons; no 6 Krono som Anders Ersson brukar". En yngre karta, daterad 1786—87, nämner de båda fräsehemmanen, det ena under Danviken i Stockholm, det andra under Wijks säteri; de fyra övriga är kronohemman. Den fjärde gården från öster räknat, litt D, kallas nu komministerboställe, och den femte, litt E—F, är uppdelad på två kronobönder.

Om gårdsbebyggelsen berättar dessa båda kartor ingenting; det är blott traditionella tecken som lantmätaren använt för att markera tomtplatserna. En bykarta från 1858 däremot visar hur raden av gårdstomter på ett tämligen likformigt sätt har en långsträckt rektangulär form, inramad av sammanbyggda huslängor och uppdelad i man- och fägård. Dessa gårdar måste genom århundraden ha konserverats på så sätt att enstaka hus undan för undan om- eller nybyggts utan att någon väsentlig förändring av gårdens karaktär skett.

Ännu i dag kan man återfinna raden av gårdstomter på landsvägens norra sida, men den slutna gårdsbebyggelsen är nu betydligt uppluckrad och moderna nyttohus ersätter flerstädes de gammaldags låga längorna. Det är bara en enda gård som helt har sin ursprungliga karaktär bevarad: den fjärde gården från öster räknat, prästgården.

En prästgård på landet var i gammal tid en regelrätt lantbruksgård. En del av prästens löneförmåner utgjordes av rätten att bruka den kronojord som avsatts för ändamålet, och han behövde lika väl som bonden hus för fänad och för förråd av gröda och slakt. Kyrkoherdebostället i en stor och rik församling kunde ha en nästan herrgårdsmässig prägel, men i en fattig socken långt från allfarväg var det föga mer än själva bostaden som skilde prästens gård från bondens.

Enligt urgammal hävd skulle sockenmännen bygga prästgården åt sin kyrkoherde. Så t. ex. heter det i 1734 års lag: "I prestegård skal vara stufva med två kamrar och kök, brygghus med bakugn, bod med dubbel botn och loft, visthus, lada med tu golf och loga, fähus och stall, alle til then storlek som särskilt therom stadgadt är. Thessa hus, och ej flera, äga soknemän med tak och innanredet kyrkioherden färdiga antvarda, och vare han sedan skyldig at hålla them vid macht med egen kostnad."

Komministrarna däremot fick själva bekosta både byggnad och underhåll av sina boställsgårdar. Och denna skyldighet kunde slumpartat ganska hårt drabba en fattig komminister med studieskulder och stor familj. Visserligen kunde han, om han varit nödsakad att bygga mer än normalt, få viss ersättning av sin efterträdare för "överbyggnad". Men man förstår fuller väl orsaken till att komministergården mycket ofta har en påver och anspråkslös karaktär, som konserverar ålderdomliga byggnadsformer.

Det som varit en beklaglig nackdel för boställsinnehavaren kan bli en stor fördel för den kulturhistoriska forskningen. Tack vare prästernas ohåga eller oförmåga att bygga nytt och modernisera har den lilla komministergården i Härkeberga by blivit ett kulturminne av betydande värde. Vi får här en åskådlig bild av hur

Härkeberga by 1858. Efter en karta av C. A. Edling i Lantmäteristyrelsens arkiv.

en svensk lantpräst bodde och arbetade under 1700-talet. Och samtidigt är gården ett utmärkt exempel på hur alla de andra gårdarna i byn förr varit byggda.

Infarten till fägården bildas i sydöstra hörnet, där den östra husräckan inte når fram till tomtens hörn. Möjligen har här en gång funnits en kornlada eller något annat nu försvunnet nyttohus. Infarten till gården måste då ha gått genom loglängan som avgränsar fägården på södra sidan. Den västra husräckan innehåller närmast logen ett agnlider, vidare ladugård för åtta à tio kor, en foderlada och stall för vagns- och arbetshästar. I den östra husräckan ligger närmast infarten ett redskapslider, vidare av-

trädet, ett rymligt svinhus och ett lider för arbetsåkdon. Tvärlängan som skiljer fägården från mangården inrymmer två bodar och ett portlider. Framför denna ligger gårdsbrunnen med stång och en ur en stock urholkad vatturänna för djuren.

Mangården domineras av vårdträdet, en jättelik lönn mitt på gårdsplanen. På östra sidan ligger ett vagnslider för prästens åkdon, sammanbyggt med en bod eller kammare, som åtminstone tidvis fungerar såsom drängstuga, vidare en loftbod med två bodar i bottenvåningen och två förråds- eller sovrums i övervåningen. I västra husräckan finns närmast stallet en hölada med avdelad vedbod samt en dubbelbod med två bottnar av det slag som på prästgårdar stundom kallas tiondebod. Ytterligare ett hus torde ha funnits på denna sida, måhända ett brygghus som nu saknas i gårdsanläggningen.

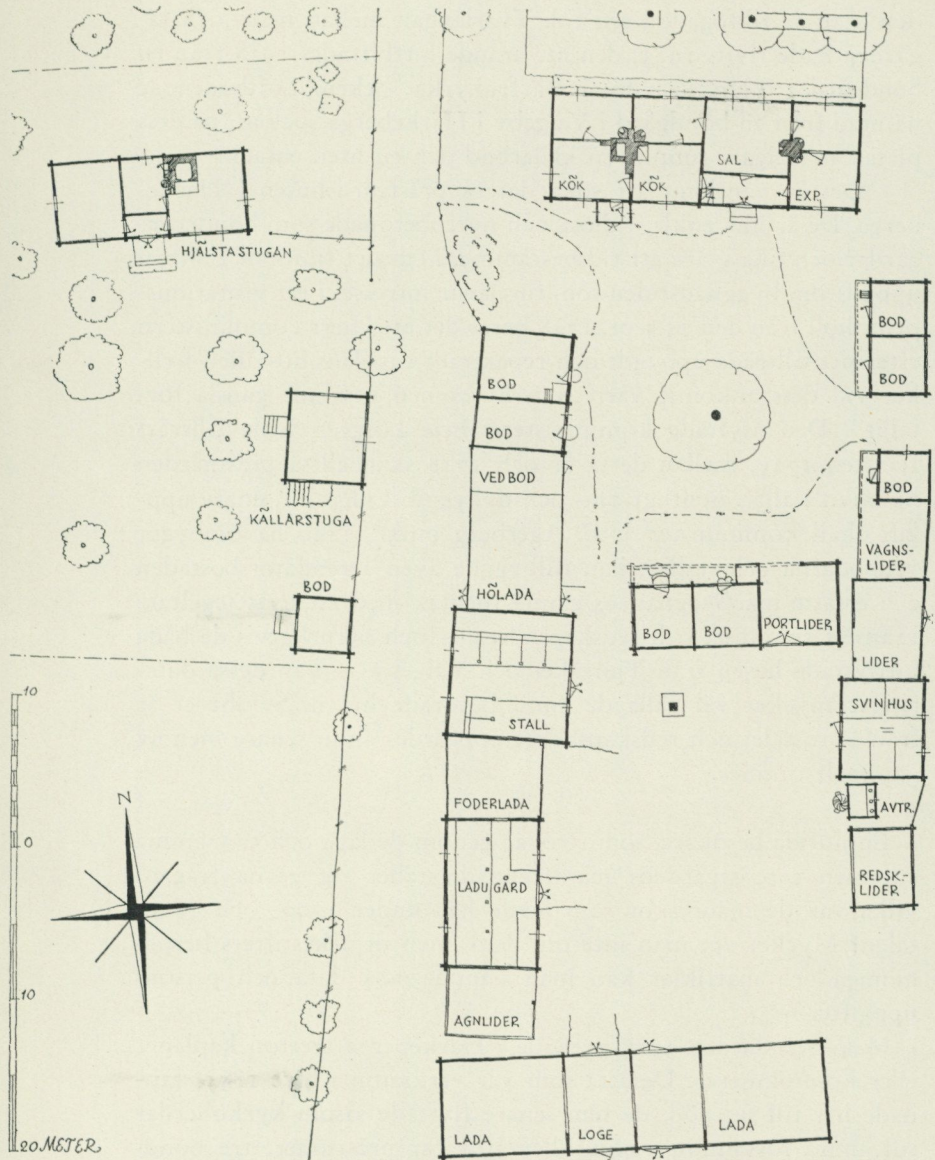
På norra sidan slutligen ligger manbyggnaden. Den är det enda huset i hela gården som på ett avgörande sätt skiljer sig från böndernas byggnadsvanor. Bonden bodde i en parstuga men prästens sociala ställning fordrade en rikare differentierad rumsindelning med förstuga och sal i mitten och två rum på vardera gaveln. Denna s. k. sexdelade plan är typisk för präst- och officersboställen liksom för mindre herrgårdar under hela 1700-talet och långt fram på 1800-talet.

Den rekonstruerade möbleringen visar hur en lantpräst vanligen disponerat sin bostad: till höger om förstugan har komministern sitt arbetsrum eller expeditionen, och därinnanför ligger sängkammaren; på andra sidan förstugan har köket sin plats och därinnanför ett litet förmak eller gästrum. Vid västra gaveln är huset tillbyggt med rum och kök, en liten separat bostad med egen ingång från gårdsplanen. Den tillkom någon gång omkring 1820, då komministern utarrenderade prästjorden och därvid måste förse arrendatorn med bostad.

Bakom manbyggnaden ligger den lilla trädgården, som med sina fruktträd i kvarter och en förvuxen berså har en klart prästgårdsmässig karaktär.

Alla husen i prästgården är byggda av trä och rödfärgade. Manbyggnaden, tiondeboden och loftboden har tegeltak, alla de övriga husen halmtak. Två hus tillhör inte ursprungligen prästgår-

GAMLA PRÄSTGÅRDEN I HÄRKEBERGA BY

Plan över Härkeberga gamla prästgård. Till vänster granntomten, där tre gamla byggnader från trakten återuppbyggts — nu använda såsom vandrarhem. Uppmätning av M. Mogensen 1925 och förf. 1955.

den utan är tillfogade i sen tid. Tvärlängan mellan man- och fä-gården hade rivits 1923; den nuvarande hitflyttades 1928 från en bondgård i Tjursåkers by i Vårfrukyrka socken. Loftboden är hämtad från en bondgård i Valgeby i Härkeberga socken; på dess plats har tidigare funnits en källarbod och en liten isstack.

Det är vanskligt att söka datera prästgårdshuset i Härkeberga. De är lika enkla, tidlösa och nyttbetonade som böndernas gårdar och lika svåra att tidsbestämma. Men det finns en gammal uppgift om byggnadstiden som förtjänar intresse. I ett visitationsprotokoll från den 25 sept. 1748 heter det att "herr comministern efter sitt tillträde upbyggt och repareradt capelans bostället, hvilket vid dess ankomst varit som husesynen utvisade gasla förfallit". Den åsyftade komministern Eric Löfgren hade tillträtt tjänsten 1725; mellan detta år och 1748 skall alltså prästgården ha blivit i allt väsentligt om- och nybyggd. Enligt en senare uppgift skall komminister J. E. Agerberg omkr. 1820 ha ombyggt vedbodarna och stallet; han tillbyggde även arrendatorsbostaden och ersatte manbyggnadens gamla torvtak med ett nytt tegeltak. Frånsett svinhuset och redskapslidret — och naturligtvis de båda hitflyttade husen från Tjursåker och Valgeby — kan dessa dateringar mycket väl gälla de ännu bevarade husen. Svinhuset är från 1870-talet och redskapslidret uppfördes ännu senare men av gammalt timmer.

En nutida besökare, som strövar genom de låga och trivsamma rummen i prästgårdens manbyggnad, ställer sig gärna frågan: vilka var de människor som levde här under 1700- och 1800-talen? Mycket vet man inte om dem, men ur ärkestiftets herdaminen och matriklar kan man hämta vissa data och personuppgifter.

Mellan 1689 och 1916 verkade i Härkeberga tretton kaplaner eller komministrar. De åtta som var verksamma före 1855 stannade här till sin död, de fem senare flyttade såsom kyrkoherdar till andra församlingar. Sju eller åtta var prästsöner, tre bond-söner och två hade borgerliga föräldrar. Den siste komministern förblev ogift men alla hans tolv företrädare var gifta; av dessa var en barnlös, de övriga hade mellan två och fyra barn. Enligt

mantalslängderna hade prästen i regel en dräng och en eller två pigor; år 1820 höll emellertid komminister Agerberg två drängar och tre pigor, och hushållet omfattade med de fyra barnen elva personer.

Series pastoris för Härkeberga socken ter sig som följer:

- 1689—1698 Eric Paulander *1660 †1698
 1698—1724 Jacob Wignelius †1724
 1725—1753 Eric Löfgren *1690 †1753
 1754—1790 Eric Qvek *1717 †1790
 1790—1812 Carl Conrad Brolin *1754 †1812
 1812—1814 Pehr Elias Hedendahl *1766 †1814
 1814—1826 Johan Eric Agerberg *1765 †1826
 1826—1854 Jacob Nesselius *1780 †1854
 1855—1869 Anders Robert Envall *1809 †1894
 1870—1889 Elias Rundberg *1828 †1902
 1890—1895 Johan August Stenström *1855 †1896
 1895—1908 Erik Valfrid Ekberg *1863 †1942
 1908—1916 Gunnar Rydeman *1877 †1938

År 1916 flyttade den siste prästen från Härkeberga, ett par år stod tjänsten vakant varefter den indrogs. Men redan dessförinnan hade en förändring inträtt, som drabbat alla prästgårdar i hela landet. Genom 1910 års ecklesiastiska boställsordning klövs den gamla svenska prästgården i en jordbruksgård med arrendatorsbostad och en prästgård utan jordbruk. Samtidigt bestämdes att prästerskapet tillkommande tionde — tertial-, smör-, fisk- eller kvicktionde — skulle avvecklas och ersättas med kontantlön. Den svenske lantprästen som sedan gammalt var till hälften bonde och vars djupa rötter i modernäringen bidragit till att ge honom en självklar ledarställning inom socknen, blev nu en statsavlönad ämbetsman. Det är visserligen sant att prästerna långt tidigare kunnat arrendera ut prästgårdsjorden, och just inom ärkestiftet var denna rättighet flitigt utnyttjad — på 1890-talet hade tre präster av fyra arrendator. Men detta var en frivillig, ofta temporär anordning, och prästgården behöll alltså sin karaktär av löneboställe.

Nu skulle efter 1910 års nyordning de gamla prästgårdarna successivt försvinna eller omgestaltas. Det var i denna situation som man i sydvästra Uppland beslöt att söka rädda en av de gamla utdömda prästgårdarna. På initiativ av Albin Rylander bildades 1923 ett hembygds-gille med uppgift att för insamlade medel friköpa och sätta i stånd Härkeberga komministergård. Sedan gården 1929 invigts, överlämnades den i Nordiska museets vård.

I sin dubbla egenskap av en välbevarad gårdsanläggning i en gammal uppländsk radby och en typisk liten komministergård från löneboställets tid har gården ett betydande kulturhistoriskt värde. Och på köpet har man fått de skönhetsvärden som ligger i den gammaldags trivsamma miljön med kringbyggda gårdsrum, med mossiga halmtak och med mustig rödfärg på väderbitna timmerväggar.

Prästgården 1917, då den siste prästen nyss flyttat och arrendatorn övertagit hela gården. Foto H. Cornell.

Twärlängan mellan mangården och fägården revs 1923 och ersattes med ett spjälstaket. Foto 1924.

T.v. överst: Infarten i prästgårdstomtens sydöstra hörn. — Nederst: Gatan mellan prästgården t.v. och granngården t.h. där vandravhemmet nu är inrymt. — Ovan: Gårdsbrunnen med vatturänna för korna.

Twärlängan har ett portluder, som är öppet mot mangården men har dubbelport mot fägården.

Tvårlängans mangårdssida. I bakgrunden prästens vagnslider.

Manbyggnaden sedd från loftbodens svalgång. — T.h. överst: Mangården domineras av vådrträdet, en jättelik lönn. Foto S. Wallin 1930. — Nederst: Utsikt från förstugan mot gårdsplanen.

Komministerns skrivbord i expeditjonsrummet. — T.h. överst: Salen har schablonerade papperstapeter, en oglaserad kakelugn och mellan fönstren ett golvr från 1833. Foto S. Wallin 1929 och Å. Grundström 1955.

Kammaren invid köket har en blådekorerad kakelugn.

I sängkammaren på andra sidan salen har vaggan sin plats.

Ett hörn av köket med kärhyllan. Utanför köksdörren den branta vindstrappan.

En regelrätt gårdsgård på vinden skiljer arrendatorns utrymme från prästens.

Stallet har spiltor för fem hästar.

I ladugården finns foderbäcken kvar med hemgjorda bindslen för korna.

I prästens vagnslider står ännu slädar och hjuldon, av vilka några använts vid prästskjuts inom socknen.